

COMMISSIONSPROTOKOLL ÜBER DIE ERÖFFNUNG DER KLOSTERGRÜFTE VON PUTNA

Ion Zugrav *

Vasile M. Demciuc

PREAMBUL

Mănăstirea Putna, vatră de istorie legendară, având rădăcini adânci și puternic înfipite în trecutul zbuciumat al neamului nostru, "Jerusalimul neamului românesc" (M. Eminescu), adăpostește mormântul lui Ștefan cel Mare, cu adevărat numit "altarul conștiinței naționale".

În mod firesc, mormântul viteazului domn a atras atenția cercetătorilor din timpurile moderne. În paginile următoare vom supune atenției cititorului traducerea integrală în limba română a rezultatului unei astfel de cercetări efectuate în 1856 de către reprezentanții regimului "chesaro-crăiesc" (*Kaiserlich und Königlich*). În anul 1856, când stareț la Putna era Artimon Bortnic, s-au deschis toate mormintele din biserica mănăstirii. Cu acest prilej s-a întocmit un proces verbal. Manuscrisul ce conține acest proces, în limba germană, este intitulat *Commissionsprotokoll über die Eröffnung der Klostergrüfte von Putna* (Procesul verbal al comisiei cu privire la deschiderea criptelor mănăstirești din Putna) și cuprinde 62 foi, scrise cu caractere gotice, alternativ, când *per extensum*, când pe o coloană de o jumătate de pagină. Acest manuscrit este paginat în trei feluri: paginarea originală (1-31); a doua paginare, cu cerneală roșie, începând cu "42/2" și sfârșind cu "102/2"; a treia paginare, cu creionul, începând cu cifra 35 și sfârșind cu 96. Credem că ultimele paginări trebuie puse pe seama numerotării în continuare, după un alt document.

Foile manuscrisului sunt prinse cu șnur în două fire, galben și negru, sigilate la capăt cui trei sigilii particulare, imprimate în ceară roșie, ale unor membri ai comisiei, respectiv a egumenului Artimon Bortnic (cu inițialele A.B.).

Textul ne oferă informații privind măsurile de lungime folosite în acea epocă: piciorul sau "șuh"-ul vienez de 0,31608 m, indicat uneori numai cu un apostrof (') urmând după cifră și "Țol"-ul de 2,5 cm.

Textul prescurtat al acestui Protocol a fost tipărit de Franz Wickenhauser în *Geschichte der Kloster Voronetz und Putna*, Cernăuți, 1886, p. 80-96 și integral de K.A. Romstorfer, sub titlul *Die Eröffnung in der gr. ort. Klosterkirche Putna befindlichen Fürstengraber im Jahre 1856*, Cernăuți, 1904, 39 p.

În limba română este cunoscută o descriere-reportaj a lui Iraclie Porumbescu cu titlul *Desmormântarea domnilor Moldovei din catacombele mănăstirii Putna*, retipărită din "Gazeta de Moldavia", nr. 97, 98 din decembrie 1856 în Iraclie Porumbescu, *Scrieri*, Cernăuți, 1898, p. 46-61. O reproducere privitoare la "odoarele aflate în mormintele ctitoricești din mănăstirea Putna" aflăm și la D. Dan, *Mănăstirea și comuna Putna*, București, 1905, p. 42-48.

Republicăm acest document - în prima traducere integrală românească - ținând cont de faptul că lucrările germane sau românești mai sus citate sunt astăzi rare și greu accesibile cititorului, revista noastră bucovineană aducându-i astfel și realizatorului traducerii, eruditului Ioan Zugrav un modest omagiu.

Nu am corectat greșelile de cronologie istorică sau de interpretare a evenimentelor, pentru ca cititorul modern să-și dea seama el însuși de stadiul științei istorice din veacul XIX. Cititorul le va putea depista și corecta ușor. Vom explica însă câteva cuvinte ieșite din uz: eruare (deranjare), capuză (acoperământ feminin de cap), nohot (năut), șarjă (metal topit), Reichszeug (țesătură imperială).

* Preot profesor doctor **Ioan Zugrav** s-a născut la 23 august în Românești-Suceava și a murit la 20 iulie 1982 în Suceava. A urmat cursurile Liceului clasic ortodox român din Suceava și ale Facultății de Teologie, Filosofie, Litere și Drept din cadrul Universității din Cernăuți. În anul 1919 susține teza de doctorat în teologie cu lucrarea *Încercările de unire de la Conciliul din Lyon (1274) până la cel din Firența (1434)* (publicată ulterior la Cernăuți în anul 1922). Activează în cadrul Institutului Catolic de la București (specializarea istorie), apoi la "Ecole de Chartes" din Paris. E secretar, misionar eparhial la Cernăuți (1937-1938), profesor de Liturgică și Pastorală la Facultatea de Teologie din Cernăuți (1938-1948). A colaborat cu studii și articole cu caracter liturgic, pastoral sau istoric la periodicele "Candela", "Luminătorul", "Mitropolia Moldovei și Sucevei", "Cuvântul Preotesc" (Rădăuți).

Vasile M. Demciuc

Proces-verbal cu privire la deschiderea criptelor mănăstirești din Putna

PROTOCOL

dresat, în temeiul înaltelor ordine emise de c.c. Guvern al Țării Bucovina, din 23 septembrie și 16 noiembrie 1856, nr. 15.140 și 19.357, cu prilejul deschiderii care este a se efectua la criptele mănăstirești din Putna, de către mai jos numita comisiune.

Putna, la 23 noiembrie 1856

Membrii comisiunii:

1. Concepistul gubernial, d-l Anton Schönbach, încredințat cu conducerea acestui act oficial.

2. Asesorul consistorial, d-l Teoctist Blajievici, desemnat de către Prea Cinstitul Consistoriu Episcopesc cernăuțean, ca împreună comisar.

3. C.C. inginer director de construcții, d-l Anton Röhl, însărcinat cu suprema conducere a procedurii tehnice la această deschidere.

4. C.C. medic districtual, dr. Vincenț Szymonowicz, destinat de a veghea la păstrarea necesarelor reguli sanitare.

Prezenți la comisune:

Prea cuviosul egumen al mănăstirii Putna, arhimandritul Artemon Bortnic, întregul "convent" - sobor al mănăstirii Putna, apoi alte persoane și vizitatori ocazionali ai mănăstirii.

Raport preliminar înainte de începerea lucrărilor oficiale

La raportul din 1/13 septembrie 1851, înaintat de actualul egumen din Putna, arhimandritul d-l Artemon Bortnic, către Prea Venerabilul Consistoriu Episcopesc Bucovinean, arătând că în mănăstirea Putna, conform cu existența mormintelor din biserică, odihnesc persoane istorice importante și anume:

1. Cel mai renumit erou român și ctitorul mănăstirii Putna, voievodul Ștefan cel Mare, mort în anul 1504.

2. Prima sa soție, principesa Maria, (sic!) sora principelui rus Simion, moartă în anul 1477.

3. A doua soție a sa, principesa Maria, fiica principelui moldov(enesc) (sic!) Radul, moartă în anul 1511.

4. Fiul și urmașul său, principele Bogdan, din a doua căsătorie, mort în anul 1517 și fiica sa mică Maria, moartă în anul 1518.

5. Doi copii mici ai lui Ștefan cel Mare: Bogdan și Petru, morți în anii 1479 și 1480.

6. Principele Ștefan, nepot al principelui Ion Petru, mort în anul 1527.

7. Principesa Maria, nora lui Ștefan cel Mare și soția lui Petru Rareș, moartă în anul 1529.

8. Apoi sunt aici înmormântați mitropoliții Sucevei Teoctist și Iacob, mort în anul 1778 și afară de aceasta mai mulți episcopi și boieri, ale căror pietre funerare nu se mai află. Numitul egumen continuă în raport, că după obiceiul existent, boierii și alți vizitatori importanți ai mănăstirii își exprimă dorința de a vedea sicriile și relicviile acestor renumiți membri familiari, precum este cazul în alte mănăstiri și cripte, la Kiev, Neamț etc. Dar, deoarece până acum nu se cunoaște unde se află intrarea la aceste cripte și morminte, nu s-a putut satisface această dorință.

Din tradiția orală, de la persoane marcante a aflat numitul egumen că intrarea la mormintele ctitorilor se află în pridvorul bisericii, el a făcut în acest caz chiar o încercare și, în prezența a trei frați din sobor, după ce a înlăturat nisipul, a aflat în intrarea bisericii, la o adâncime de 7 "șuhuri" un gang zidit cu cărămizi, aproximativ de o lățime de 2 "șuhuri", care se întinde către ușa bisericii și în care

s-au aflat și oseminte omenești. Acest gang ar fi astupat, neboltit, ci acoperit cu pietre mari plate și se trage de la deschizătura făcută până la mormântul principelui Ștefan, într-o depărtare de 9 stânjani ("Klafter").

Deoarece, însă, dintr-o scrisoare a mitropolitului Iacob, din 2 martie 7265/1757, aflătoare între documentele mănăstirii, care este anexată raportului egumenului, se cunoaște că în scrierile vremurilor trecute se păstrau și comori și că lucrurile prețioase și mărgăritarele amintite în această epistolă, au fost scoase din mormintele ctitorilor, atunci a sistat egumenul cercetarea în continuare, fără autorizație mai înaltă și fără prezența unei comisii menită pentru aceasta, a astupat deschiderea făcută și a pus la loc pavajul bisericii.

Raportul termină acest anunț cu observarea că, potrivit cu demnitatea numitei familii princiare, ar fi de dorit ca presupusele cripte să fie făcute accesibile prin excavarea unei intrări corespunzătoare, prin punerea unui chepeng ("falltüre") cu lacăt, apoi prin aerisirea și curățarea gangului subteran pentru a face posibil vizitatorilor mănăstirii, în acest chip vizionarea, cum este cazul la toate criptele din țară și străinătate, precum și s-ar putea să fie înmormântate după moarte și alte persoane sau puse în această criptă.

Acest raport a fost imediat îndreptat de către Consistoriul Episcopesc cernăuțean către anterior existența c. c. conducere provizorie a țării spre cele legale. Dar, în condițiunile ocupațiunilor presante de altă natură, a redusului stat de funcționari tehnici, nu s-a dat curs unei acțiuni oficiale. Chestiunea însă a fost și a rămas obiectul unor legende misterioase în mănăstirea Putna, precum și în gura poporului și a deșteptat - abstracție făcând de venerarea pe care întreaga națiune a Bucovinei, a Transilvaniei, a Ungariei, precum și a învecinatelor Moldova și Valahia o nutrește față de timpurile istorice ale celui mai renumit principe a lor - și setea de știință a locuitorilor zeloși pentru o promovare generală și răspândire a faptelor memorabile ale unei țări care păstrează în ambele privințe atâtea momente importante, până în prezent însă a aflat atât de puțină tratare științifică - sistematică - și a devenit generală dorința de a cunoaște cu precizie locul de odihnă a acelei familii serenisime, al cărei cel mai renumit erou a ținut piept în veacul al XV-lea și al XVI-lea, mai întâi prin vitejia sa memorabilă istorică, cruzimilor și devastărilor tatarilor, a bătut 40 de bătălii și, în decurs de cei 47 ani de domnie a sa, a liberat țara Moldovei - de care ținea pe atunci Bucovina - precum și țările situate la apus, țări ale actualei monarhii austriace, de pustiirile barbariei asiatice și ale cărui oseminte le păstrează Bucovina actuală în criptele bisericesti ale mănăstirii, care a fost ctitorită de acest principe, pretins după o luptă victorioasă dată cu tătarii în câmpia Rădăușului, după documente sigure, însă, în orice caz, în anul 1466 după Hristos (6974) de la facerea lumii și care a fost înzestrată de acesta cu numeroase moșii, foarte prețioase veșminte și vase bisericesti, care există și astăzi, precum și cu foarte avantajoase privilegii.

Reinventarierea numitei mănăstiri din toamna anului curent, executată în urma emisului Guvernului țării și eruarea concomitentă a documentelor mănăstirești

care se referă la cheștiunea prezentă, au prilejuit imediat subsemnatului c.c. concepist gubernial raportul anexat sub 2/2 către c.c. Guvern al țării, după care susinsele îndegetări din gură în gură se confirmă și se adaugă că monumentele funerare aflătoare în biserica mănăstirească care sunt executate de o mână artistică vorbesc pentru existența mormintelor numitului principe și ctitor al mănăstirii, Ștefan cel Mare și a familiei sale și că această presupunere se întărește prin o schiță, aflată în mănăstire, a istoriei acestui principe și a mănăstirii, în care schiță se induce textual: "Principele Ștefan cel Mare ar fi venit în stare bolnavă la Suceava, a murit acolo în anul 1504, 2 iulie a numitului an, a fost dus în plângerea generală a poporului și cu mare pompă la mănăstirea ctitorită de el, locul său preferat de petrecere, pe care l-a destinat în mod expres ca locul său de înmormântare..." că, însă, despre existența reală, precum și despre starea și conținutul acestor cripte, nici în mănăstire nu se pot afla documente, nici n-are cineva cunoștință sigură.

Referitor la acest raport s-a văzut prea onoratul c.c. Guvern al țării îndemnat, pe de o parte cu privire la memorabilitatea mondială a amintitului principe și a interesului pentru istoria țării a mănăstirii Putna, de la care, din cauza posesiunilor sale care se întindeau de la hotarele Ungariei - Transilvaniei - Galiției și ale celor moldovenești și peste acestea până la ținuturile Prutului la Cernăuți și Boian, înainte de ce au fost numite Bucovina, - au purtat numele *Teritoriul Putnei*, *Territorium Putnae* -, de aceea pe această mănăstire se bazează toate reminiscențele țării, în fine, însă și îndemnat cu privire la recomandarea, multiplu exprimată, din partea înaltului c.c. Ministru al Cultelor, de a cruța monumentele vechi și alte memorabilități istorice și a le păstra cu îngrijire, cu înaltul emis din 25 septembrie 1856, nr. 15.140, anexat sub 3/3, de a autoriza deschiderea propusă a criptelor existente sub biserica mănăstirească de la Putna și de a ordona subsemnatului c.c. concepist gubernial de a face pregătirile necesare pentru proiectata deschidere în înțelegere cu c.c. inginer de la Direcția Construcțiilor, d-l Röll și cu c.c. medic districtual al Rădăuțului, d-l dr. Szymonowicz - care au primit concomitent ordinul de a interveni la această lucrare oficială - imediat de a proceda la deschiderea oficială în comisiune, de a înainta înaltului c.c. Guvern al țării protocolul dresat cu această ocazie și de a raporta din trei în trei zile detaliat despre lucrurile memorabile din punct de vedere istoric și de altă natură, aflate aici.

Executării imediate a acestei lucrări oficiale i-a stat împotrivă, afară de împiedicarea prin alte lucrări oficiale ale membrilor desemnați pentru această comisiune și neterminarea capelei de iarnă de la mănăstirea Putna, a cărei executare definitivă se arăta cu atât mai necesară cu cât dacă lucrările de deschidere ar fi durat eventual mai mult, ușor s-ar fi putut stingheri serviciul divin din biserică, prin terminarea capelei serviciul divin ar fi continuat nestingherit de deschiderea criptelor, în această capelă.

După terminarea completă, s-a dat imediat către deja numiții membri ai comisiunii înaltul emis gubernial din 16 noiembrie 1856, numărul 19.357, sub 4/4,

de a păși imediat după sfințirea oficială a numitei capele, la începerea lucrărilor comisiunii și, totodată, de a se adresa către Prea Venerabilul Consistoriu Bucovinean cu provocarea de a trimite, pentru precauțiunea necesară la împlinirea acestui act important, din mijlocul său, a unui comisar la Putna.

Cu aceasta, deocamdată s-a încheiat. *Datum ut supra.*

Iscălit: *Schönbach k.k. Statthalterei concipist (m.p.)* (concepist la locotenența gubernială).

Continuat Putna, la 24 noiembrie 1856.

După sfințirea sărbătorească din partea domnului egumen, la 22 noiembrie a.c. a capelei de iarnă, în care nestingerit de deschiderea criptei, se continuă exercițiile religioase și după evacuarea de ieri - Duminică - comisiunea adunată, constând din membrii numiți la începutul acestui protocol, trece la începerea lucrărilor oficiale.

În pronaosul bisericii, unde, după indicațiunile monumentelor ridicate acolo și după pietrele funerare, ar trebui să fie următoarele cripte:

1. Mormântul principelui Bogdan, fiul lui Ștefan cel Mare, decedat în anul 1517;
2. Mormântul principesei Maria, fiica aceluiași principe Ștefan cel Mare, decedată în anul 1518;
3. Mormântul nurorii lui Ștefan cel Mare și soției principelui Petru Rareș, principesa Maria, decedată în 1529 și
4. Mormântul principelui Ștefan, nepotul principelui Ștefan, decedat în 1527.

S-a scos, nu departe de ușa de intrare, de fier, în acest compartiment, o piatră puțin proeminentă, recunoscută ca indiciu pentru scopul propus și, sub atenta conducere a comisarului tehnic, spre cruțarea frumoasei pardoseli bisericesti, numita piatră și pavajul învecinat, într-o lățime de 3 până la 4 picioare, apoi mai departe, piatra calcaroasă din mijlocul pronaosului, de două picioare în pătrat de 6 "țoli" groasă, albă, granulată cu vine albăstrui - piatră amvon sau analoghion - umplutura de 3 "șuhuri" (aflată dedesubt) de nisip și 18 "țoli" de pământ moale amestecat cu nisip, ca prin aceasta să se ajungă la presupusa intrare a criptei, care presupunere s-a confirmat în curând prin capătul vizibil al unei bolți zidite, în care se afla o mică deschizătură acoperită cu o piatră calcaroasă, așezată ușor pe deasupra. Numita piatră de acoperire a fost imediat ridicată, iar deschizătura lărgită - cu observarea regulilor sanitare cerute -, după care, îndepărtându-se molozul pătruns, mai întâi s-a arătat o bucată de stofă țesută cu aur, apoi rămășițele complet putrezite ale unui sicriu confecționat din lemn moale. După decuparea numitei bolți, groasă de 6 "țoli", cu care ocazie, din precauție, s-a împins înainte un vas lung de lemn pentru evitarea deteriorării a desigur existentelor resturi mortuare, s-a arătat un mormânt lung în lumină, de 7 "șuhuri" la cap, de 24 "țoli" la picioare, de 21 "țoli" lat, de la talpa pavată cu cărămizi de 30 "țoli" înălțime, mărginit la cele două laturi longitudinale de pereți de cărămidă de

12 "țoli", iar la cele transversale de 6 "țoli" grosime al cărui talpă, constând din cărămizi neted tipărite și bine arse și în majoritate bine păstrate, se află la 7 "șuhuri" sub nivelul pardoselii bisericii.

Cu precauțiunea cerută și cu pietatea cuvenită seriozității acestei lucrări oficiale, comisiunea a trecut apoi imediat la eruirea cadavrului presupus, al cărui poziție se părea îndreptată, ca și cea a însăși bisericii, spre răsăritul soarelui, ca a simbolului învierii.

Deși mormântul părea că a rămas evident neatins, nu s-a aflat totuși până la partea de la piept a sicriului nici o urmă de cadavru. Totul devenise în decursul perioadei de mai mult de trei secole, după cum mărturisesc susinsele monumente, un pământ negru, ușor fărâmișos, umed.

Abia la nivelul amintit al pieptului, s-au aflat stofe mai solide, rămășițe ale unor veșminte foarte prețioase, apoi, în dreptul capului, de asemenea, resturi de costisitoare legături de frunte și de cap și unele obiecte de metal, din care cauză comisia s-a văzut obligată să ridice conținutul integral al mormântului într-o cuvertură mare de mormânt, aparținând bisericii - cu observarea continuă a considerațiilor cerute și înzestrată cu semnul sfintei cruci, cu îngrijire și cu neconținută luare în vedere a pietății. Și deoarece amurgul nu permitea mai mult o procedare în continuare, s-au depus amintitele relicve în naosul bisericii, sub încuietoare, în scopul cercetării din ziua următoare, după care s-au înmănat comisiunii cheile bisericii din partea egumenului.

Cu acestea s-a încheiat în această zi. D.u.s.

Iscăliți: Schönbach k.k. Statthaltereii - concipist, Blajevici Konsistassesor, Dr. Szymonowicz k.k. medic districtual, Röll Directions Inginer.

Continuat în 25 noiembrie 1856

Rămășițele mortuare aflate ieri au fost transportate, pentru a preîntâmpina orice profanare posibilă, în felul cel mai îndepărtat, într-o chilie potrivită mănăstirească, pe o masă acoperită cu o pânză albă, în prezența tuturor membrilor comisiunii, cea a egumenului și a mai multor frați conventuali și depuse cu îngrijire și cu observare continuă de mai multe ori a amintitei pietăți, s-a trecut la o cercetare serioasă dacă mormântul deschis este al unui membru al familiei lui Ștefan cel Mare, din amintitele monumente eclesiastice ale pronaosului - și dacă rămășițele funerare n-ar putea oferi în privința istorică și arheologică importante date materiale pentru posteritate și pentru știință, precum și pentru amintiri istorice, de care Bucovina este săracă.

Rezultatul acestei cercetări a fost următorul: de existența de odinioară a unui cadavru omenesc în numitul mormânt amintesc, sub masa generală de pământ negru, care nu mai răspândește nici un miros rău și care era amestecat cu fășii de lemn putrezit de la sicriu, numai cinci oase aflate de la mijlocul mâinii, trei dinți incisivi și doi dinți molari, apoi resturi amestecate cu moloz, toate oasele de o mărime și de o calitate au trebuit să aparțină unei persoane mature. Mai departe

s-au găsit următoarele resturi de veșminte mortuare și de podoabe.

1. Resturile unei broboade feminine, un fel de șal, al cărui mijloc consta din mătase, după culoare devenit de nerecunoscut și care pe latura longitudinală era înzestrată cu garnituri înguste, cusute însă cu franjuri la ambele capete, de 13 țoli lărgime, din fire de aur și de argint, delicat lucrate cu iglița. Aceste rămășițe de veșminte, cel mai bine păstrate, oferă o interesantă mostră de foarte frumos lucru de mână din timpul anterior.

2. Resturi ale unui acoperământ de cap feminin, din stofă grea de mătase, marginea podoabei de cap este cusută cu un găitan, pe suprafața căruia se află o cruce.

3. Mai departe, cadavrul prefăcut în pământ era îmbrăcat într-un fel de "baiaderă", care era confecționată din împletituri de mătase și aur cu mici nasturi în formă de clopoței, din metal prețios, nasturi în prezent complet distruși, apoi înfrumusețată cu franjuri de aur și mărgăritare. Mărgăritarele se află în stare de distrugere, de turtire.

4. Pe o fâșie de stofă s-au aflat, evident la piept, nouă bucăți de nasturi de argint în formă de clopoței, în diametru de 3/4 țoli de lucrare ajur, în majoritate acoperiți de cocleală, având nevoie de curățire.

5. În fine, două inele de aur, lucrare simplă, din care unul conține un turchiz, celălalt o așchie de rubin și e montat în relief.

Între timp, s-au continuat lucrările de săpături în biserică și, după ce s-au luat în păstrare grijulie pământul alterat și resturile descrise, fiecare îndeosebi, și s-au dus în biserică sub închietoare, comisiunea a pășit la deschiderea unui al doilea mormânt, aflat la stânga către nord, lipit de cel anterior, care, după îndepărtarea molozului de deasupra prin evitarea peretelui lateral stâng de o grosime de șase țoli, s-a arătat prăbușit în sine. Acesta s-a găsit zidit de asemenea din cărămidă, în aceleași dimensiuni ale criptei învecinate, dar fără pavaj de temelie și zidit cu mai puțină grijă.

El este situat la aceeași adâncime cu cel dintâi și nu lasă să se întrevadă o altă legătură. Și din rămășițele acestui mormânt, deschis cu grija anterioară, numai doi dinți "oculari"?! și un molar în perfectă bună stare, care au aparținut unei persoane mature, au permis să se conchidă la prezența de odinioară a unui cadavru omenesc în mormânt. Toate celelalte de la cadavru erau, ca și în mormânatul anterior, pământ negru. Obiectele descoperite pas cu pas, afară de dinții descoperiți în masa de pământ amintită, erau:

1. O capuză femeiască din "Reichszeug" cu o cruce țesută înlăuntru, ale cărei rămășițe vădesc lămurit forma inițială.

2. Resturile unei pânze - basma - în formă de vâl, cu franjuri de metal și 46 nasturi de metal cu urechiușe. Genul lor nu se poate indica precis. Suprafața aurită i-a scutit de completa oxidare.

3. Trei inele de la o mână destul de mică, toate după aparență din aur nr. 3, cel mai mare, de o execuție cizelată, cu un turchis și o așchie de granat, al

doilea de felul asemănător, înzestrat cu un turchis, al treilea, în fine, cu o gravură ștearsă și cu o lucrare de mozaic albastru, reprezentând pe Maica Domnului cu Pruncul Iisus.

După terminarea cercetării, au fost puse imediat sub cheie pământul din mormânt și obiectele aflate - ca și cele anterioare - separat și, deoarece venirea amurgului nu permitea deschiderea celor trei locuri de înmormântare, la care s-a lucrat cu anticipație de către lucrătorii supravegheați, comisia s-a încheiat pentru astăzi.

D.u.s. iscăliți: Schönbach, k.k. Statthalterei concipist, Blaszewicz Konsistorial assessor, dr. Szymonowicz k.k. Bezirksarzt, Röll Directions Inginer.

Continuat la 26 noiembrie 1856

Cu iruperea necesarei lumini a zilei prin ferestrele, după obiceiul ritual al bisericii greco-orientale, joase și înguste, s-a transportat comisiunea din nou la mormintele știute și a aflat nemijlocit la mâna dreaptă de la primul mormânt mai sus prezentat, situat către sudul bisericii, mormântul al treilea, în care - după inscripția de pe monumentul ridicat alături - ar odihni Principele Bogdan, fiul lui Ștefan cel Mare.

Constatarea tehnică a acestui mormânt este următoarea:

Mormântul este lung de șase șuhuri, lat de 27 Țoli, de la pavajul de cărămizi până la încheierea bolții, de 3 șuhuri înalt, pereții de șase Țoli și bolta executată din zidărie și cărămizi de șase Țoli, groasă, talpa mormântului în aceeași adâncime sub pavajul bisericii, ca și la primul mormânt.

Și la bolta acestui al treilea mormânt se află, ca la ambele morminte anterioare, o deschidere la terminarea locului de la picioare a groapei, de aproximativ 15' în pătrat, pe care o acoperă o piatră neregulată care are drept consecință că la această deschizătură cadavru presupus din mormânt s-a aflat acoperit de moloz.

Vrednic de notat este faptul că deschizătura amintită a mormântului se află peste picioare, pe când cea din mormintele anterioare se află deasupra capului cadavrelor.

După totală descoperire a mormântului, au fost ridicate resturile aflate înăuntru, cu mult amintita grijă și considerare, de către doi călugări, pe pânza mortuară destinată, și s-a procedat la cercetarea comisională, cu care ocazie s-au aflat cele următoare:

I. Din rămășițe omenești, numai 16 dinți, care au aparținut unei persoane complet dezvoltate, mature. Celelalte din fostul cadavru erau, ca și anterior, pământ obișnuit negru.

II. Privitor la rămășițele de veșminte: resturi putrezite ale unei mantii princiare, confecționate din "Reichszeug" foarte prețios asemănător catifelei, care se distinge prin forma sa și prin împletitura de aur aflată, cu care aceasta este împodobită la guler și la mâneci. Partea din față a gulerului și fețele mânelor sunt

cusute cu mici nasturi de metal, care se află în stare oxidată, fărâmicioase. Celelalte obiecte din îmbrăcăminte erau trecute într-o totală putrezire pământie, din care cauză nu s-a putut afla din ele nici o urmă.

III. Îmbrăcăminte de cap și podoabe:

1. Părți constitutive drăgălașe dintr-o coroană, confecționată dintr-o stofă foarte groasă de catifea, căptușită cu mătase fină, culoarea ambelor stofe pare să fi fost roșu închis. Forma coroanei însă nu s-a putut determina din rămășițe. Pe coroană erau aplicate și s-au aflat: a) 52 bucăți podoabe în formă triunghiulară, cu părți laterale îndosate lucrate din aur, pe o parte oablă, cu împletitură gingașă și cu pietre roșietice prinse în relief, neregulate, neșlefuite. La fiecare din acestea din urmă, există cinci găuri mici care serveau la fixarea pe coroană. b) 24 bucăți ornamente de aur în șapte unghiuri, de execuție asemănătoare cu cea de sus, la mijloc, de asemenea înzestrate cu o piatră roșie neșlefuită și neregulată. La fiecare din aceste șapte colțuri din aceste ornamente se află mici găuri pentru fixarea la stofa coroanei. c) două bucăți de încuietore - atârănătoare grele de aur, în formă de nasturi cu ornamentații suprapuse, reprezentând struguri și înzestrate cu un inel de închidere.

Al doilea s-au aflat trei inele, din care unul formează un cerc simplu de aur, de 1,15 țoli de lat, pe a cărui suprafață sunt de văzut două linii marginale și un desen gravat în formă de rețea, al doilea inel gros, lucrat în aur, este aparent înzestrat sus cu un topaz, apoi lateral cu un rubin mai mic neșlefuit și cu un smaragd, ambele laturi, pe lângă aceasta sunt împodobite cu o gravare cu fel de fel de arabescuri. În fine, al treilea inel, cel mai greu, din aur, este înzestrat sus cu un carneol, în care bourul, vechea stemă a Moldovei, este adânc incizată. Părțile laterale ale acestui inel sunt gravate în arabescuri cu linii simple, afundate.

După cercetarea aceasta exactă și descrierea conținutului mormântului și după păstrarea separată și încuierea lui în modul mai înainte arătat, s-a încheiat protocolul. Lucrările de deschidere în biserică însă s-au continuat în același timp.

D.u.s. Îscăliți: Röhl, DirectionsInginer, Schönbach K.K. Statthalterei concipist, Blazewicz Konsist asesor, dr. Szymonowicz K.K. Bezirksarzt.

Continuat la 27 noiembrie 1856

Comisiunea a trecut la deschiderea celui al IV-lea mormânt, care, după indicația pietrei funerare așezată acolo, ar trebui să acopere osemintele principelui Ștefan, nepotul principelui Ștefan cel Mare.

I. Constatare tehnică a mormântului.

Acest mormânt se află la stânga mai su amintitului mormânt al principesei Maria, șapte șuhuri de la mijlocul pronaosului în direcția celorlalte morminte, este de șase șuhuri și nouă țoli lungime, la partea capului 22 țoli, la picioare 20 țoli lățime și de la talpă, care s-a găsit bătătorită cu pământ tare, până la capătul bolții, în măsura luminii, de 24 țoli înalt.

Cu totul diferit de celelalte morminte, s-a aflat la acesta descris acum un **grilaj** de fier (cu șase țoli deasupra talpei de pământ), constând din 11 bucăți, înspre partea oablă a șinelor, pe ambele părți zidite în adâncime de șase țoli în pereții laterali, grilaj pe care zăcea sicriul cu cadavrul.

La starea completă de putrezire, atât a sicriului, cât și a cadavrului, s-au aflat pe grilaj numai puține resturi de îmbrăcăminte care se mai țineau, dintr-o stofă grea de mătase imprimată în aur, într-un fel deosebit de frumos, precum și așchii din sicriul putrezit care, după textarea încă vizibilă, era confecționat din lemn de stejar.

Celelalte rămășițe transformate în pământ poros, afară de metalele prețioase zăceau căzute pe talpa de lut sub grilajul care, fără îndoială, s-a pus cu scopul scurgerii umezelii și a păstrării mai îndelungate a cadavrului.

Și la acest mormânt se afla deasupra capului o deschidere care era acoperită cu o piatră neregulată calcaroasă. După ridicarea acestei pietre, s-a zărit mai înăi căzut în moloz un os de la membrul superior.

Poziția necorespunzătoare a osului cadavrului, precum și stadiul diferit al putrezirii sale, față de celelalte rămășițe ale numitului cadavru, permit de a se trage concluzia că acest os brahial a aparținut unui alt corp și, probabil, la cercetarea anterioară bisericească a mormântului de față, s-a pus în criptă.

II. Descrierea mai amănunțită a rămășițelor de vestimente aflate

Haina cadavrului este, în genere, ca și cadavrul, putrezită și topită. Din unele bucăți ceva mai bine păstrate, se poate însă deduce forma unei mantii și a unui epitrahil, pe care îl purtau atunci și principii. Mantia era confecționată din catifea grea, roșie, lucrată în chip de damast, cu o parțial neveritabilă "Einlage" și cu o căptușeală de asemenea roșie, de mătase. La suprafața de la spate a acestei mantii, este fixată o cruce de schimnic, din mătase, cu șnururi împletite cu argint, indicând gradul cel mai înalt de vot monahal, al cărei capăt este înzestrat cu mici ciucuri de argint drept franjuri.

Epitrahilul era dintr-un atlas roșu, foarte greu, a cărui suprafață era imprimată într-un mod vrednic de relevat, cu aur curat, în chip de arabescuri. Un capăt încă păstrat al acestui epitrahil era, de altfel, cusut cu galon de aur și argint și înzestrat cu franjuri de mătase.

III. Podoabe aflate:

1. Două bucăți de ornamente de aur (pendeloques) care împodobeau coroana, fără să se poată indica locul lor de fixare. Un ametist formează picătura ("Tropfen") introdusă în ornamentul ferecat, prins în aur și terminându-se jos, de asemenea, într-o picătură mică de aur, lunguiață, gravată pe trei fețe. Pe marea picătură de sus, de ametist, se află o sârmă subțire de aur de 3/4 țoli, la capătul căreia atârna de urechiușe două plăcușoare ovale, netede. La o jumătate a acestei sârme este așezată o perlă neregulată, de mărimea mazărei, care și-a pierdut cu

timpul soliditatea. Sus, mai departe, se află un inel de aur, neînchis, de care atârână picătura întreagă. Al doilea ornament constă din ametistul încadrat și din picătura de aur gravată.

2. O bucată a unui ornament în forma unei încuietori, de aur, pe întreaga suprafață cu o împodobire fină de sârmă și pe fețele laterale cu lucrare de ajur, turnate încă șapte bucăți mici de inelușe late. Pe una din suprafețele mari principale, se află prinse trei bucăți de rubine neșlefuite, neregulate. Totul atârână de un inel de aur, neîncheiat.

3. Opt bucăți de aur din verigile unui lanț, înșirate, înzestrate - se pare - pe toate părțile cu împodobiri fine de sârmă.

4. Șase bucăți de plăcuțe de aur, plate, neregulate, ovale, prevăzute cu mici urechiușe și inelușe.

5. Șase bucăți rozete mici de aur.

6. Treizeci și două de plăcuțe de aur cu urechiușe și verigute.

7. Una sută cincizeci și șapte de mărgăritare perforate, de mărimi și forme diferite, care însă se află, în urma vremii, într-o stare de stricare și sfărâmare.

Toate aceste mai înainte numite podoabe par, în majoritatea cazului, că au fost împodobit coroana, în parte, judecat și după rămășițe și pomposul veșmânt mortuar.

Bătător la ochi este că nu s-a aflat nici un inel de degete, ca în mormintele anterioare, deși s-a căutat minuțios după ele, de hatărul simboalelor sau a inscripțiilor, sperate de a se afla.

IV. În fine, **din rămășițele omenеști**, s-a aflat întregul, bine conservatul os frontal, ambele oase nazale, ambele oase ale maxilarului superior, putrede și topite, jumătatea dreaptă a maxilarului inferior, partea de jos a osului stâng parietal, total putredă. Terminația internă a părții pietroase de la osul temporal drept și o tibie putredă, rămășițe din care se poate numai trage concluzia că acestea au aparținut unei persoane dezvoltate, mature, și că mai buna conservare a acestora, în comparație cu completa putrezire din celelalte trei morminte, are motivul său în poziția înălțată și în grilajul de fier amintit.

După această descriere și după păstrarea deosebită a rămășițelor mortuare de mai sus și a amintitelor obiecte memoriale, comisiunea a pășit mai departe la cercetarea unui - între timp nou descoperit - **al cincilea mormânt**, despre care nu se face nici o mențiune între mai sus amintitele monumente și pietre funerare din pronaos.

Acest mormânt se află în peretele estic a mai sus descrisului al treilea mormânt, al principelui Bogdan, și se întinde până la zidul median între, până acum cercetata despărțitură I-a a bisericii (pronaosul) și între despărțitura a II-a a bisericii (naosul), sau "pomelnic".

Diferit de mormintele până acum descoperite, acest al cincilea mormânt se află numai la 2,1/2 șuhuri sub pavajul bisericii, este în lumină lung de 5,1/2 șuhuri, 22 țoli de lat de la talpă până la culmea bolții, înalt de 24 țoli, de altfel, ca și

celelalte morminte, executat cu pereții laterali groși de șase țoli. Boltirea a aflat-o comisia decapată pe latura longitudinală vestică și această parte acoperită peste întreaga lățime a mormântului, cu două plăci de piatră groasă de patru țoli și regulat lucrată.

După ce s-au ridicat, precaut, aceste două plăci de acoperire, s-a văzut un cadavru de mărime mijlocie, care, fără sicriu, complet îmbrăcat, zăcea pe 13 bucăți de șine de fier, de șase țoli, zidite oblu peste talpa de lut, deacurmezișul mormântului. Cadavru al cărui cap, complet învelit, acoperit cu o căciulă de blană, rotundă, odihnea pe o zidire de cărămidă construită dedesubt, lată de un suh.

Din veșmintele cadavruului încă netrecute în completă desfacere, veșminte care constau din stofe de mătase, inițial - probabil - roșii, foarte grele, acum brun închise, precum și din căpățâna aflată în poziție naturală și încă tare, și din osul din falca de jos, cei mai mulți dinți și după trei oscioare superioare ale degetelor, este răzvedit de conchis că acest cadavru, neexpus umidității datorită poziției sale mai înalte, s-a păstrat mai bine decât rămășițele aflate în mormintele anterioare.

De vreme ce acest cadavru a putut fi cercetat după indiciile sale exterioare și a putut fi descris, fără să fie nevoie de o scoatere a acestuia din mormânt, este evident că s-au aflat rămășițe ale unui corp omenesc și a îmbrăcămintei sale, pe când în mormintele anterioare s-a observat numai mult descrisul pământ, comisiunea a ajuns astfel la părerea de a lăsa cadavruul prezent, până la o altă hotărâre mai înaltă în întregime în poziția sa aflată și dispune numai prin un călugăr, destinat de egumen, cu o parțială desfășurare a veștmântului superior, care se mai ține, sub care în dreptul pieptului devine vizibilă haina de desubt, scurtă, națională, cusută cu mici nasturi de metal în formă de mazăre, trecuți în oxidare, descuși, la mâini împodobită cu fluturi din metal nobil. După această observare, s-a pus veștmântul superior iarăși în poziția sa anterioară, cadavruul, de altfel prăbușit din mormânt, s-a lăsat mai departe neatins și mormântul iarăși închis cu amintitele plăci de acoperire, în felul aflat mai înainte.

Răspunsul la întrebarea cui a putut aparține acest cadavru, deoarece acesta nu este însemnat cu vreo piatră memorială sau cu o inscripție a pronaosului, a fost rezervat considerației finale a comisiunii și cu aceasta s-a încheiat protocolul. D.u.s.

Iscăliți: Schönbach, k.k. Statthalterei concipist, Blacewicz, consistor-assesor, Sr. Szymonowicz k.k. Bezirksartz, Röll Directions Inginer.

Continuat la 28 noiembrie 1856

După ce lucrările conduse de partea tehnică au constatat că în pronaos nu există, în afară de cele cinci morminte descrise, alte cripte, comisiunea trecu la deschiderea criptelor din cea de a doua despărțitură a bisericii, mai apropiată de sanctuarul bisericii, numită **naos sau pomelnic**, în care trebuie să odihnească înmormântate următoarele persoane:

1. Principele Ștefan cel Mare însuși, ctitorul mănăstirii Putna, decedat în anul

1504.

2. Prima sa soție, Maria, sora principelui rus Simion, decedată în anul 1477.

3. A doua sa soție, principesa Maria, fiica principelui valah Radu, decedată în anul 1511.

4. Doi copii, mici, ai lui Ștefan cel Mare, Bogdan și Petru, decedați în 1479 și 1480.

Eruarea ultimului loc de odihnă a prim numitului, istoricește memorabil principe Ștefan al VI-lea, cu numele de cel Mare, a fost și este scopul principal al prezentei comisiuni.

Cu mândrie aude moldo-românul încă astăzi pomenirea celui mai mare erou al său, cu venerație exprimă el acest nume și consacră amintirii acestui domnitor, care a adus statul moldovenesc la cea mai înaltă treaptă a puterii și a gloriei și a făcut numele poporului român vestit, mulțumirea adânc simțită.

Ștefan cel Mare este eroul, ale cărui fapte le cântă moldo-românul în cântece, în Ștefan cel Mare vede el pe ilustrul principe care a înflăcărat dragostea de patrie și entuziasmul la oamenii săi și cinstește în el pe protectorul credinței creștine și promovatorul religiozității. Virtutea cea mai proeminentă a acestui principe a fost vitejia sa și talentul său de strateg, așa că moldovenii sub conducerea sa erau eroi și se considerau de neînvins.

Pentru completarea istoriei acestui principe, indicate la începutul acestui protocol, se induc următoarele izvoare istorice: Ștefan al VI-lea, mai târziu numit cel Mare, era fiul principelui moldovean Bogdan al III-lea, care la îndemnul uzurpatorului Petru Aron, a fost omorât în anul 1452 la Reusenii.

Ștefan, care după uciderea tatălui său era fugit în Moldova (!), veni în anul 1458 (!), pentru a răzbuna moartea tatălui său, în contra lui Petru Aron, îl bătu și-l fugări pe acesta și fu după aceasta proclamat la Suceava, capitala de odinioară a țării Moldovenești, principe domnitor.

După urcarea pe tronul domnesc, Ștefan se afla îndemnat de condițiile de odinioară, cu țările vecine care amenințau independența țării, precum și de starea internă a țării, să organizeze țara din punct de vedere militar, pentru a întâmpina atât pe vecinii hrăpăreți cât și pe претенdenții la tron, cu putere.

El se punea singur în fruntea luptătorilor săi, care, sub conducerea sa, deveneau de temut inamicilor. Aproape fiecare expediție pe care o întreprindea în contra inamicului era încununată cu o victorie. El birui în Rusia Roșie (Rutenia) contra polonilor în anul 1458; contra lui "Czepisch" (Țepeș), principele Valahiei, în anul 1458; contra sașilor în Transilvania în anul 1461; contra lui Vlad Țepeș în ținutul Putnei Valahice, în 1462; contra sașilor din Transilvania, a doua oară, în 1463; la Chilia și Akerman, în 1465, contra lui Matei Corvin, regele Ungariei; la Baia, în 1467, contra tătarilor, la Libnița (Lipnic, Lipinți, n.ns) în 1468, contra lui Petru Aron, care venise cu trupe poloneze de ajutor în contra lui Ștefan, în anul 1469.

În 1470 contra valahilor și turcilor, la Brăila și în 1471 la Soci, în 1473 contra

lui Radu, principele Valahiei la Milcov, în 1474 contra ungurilor la Telizna și contra sașilor în Transilvania. Cea mai glorioasă victorie a fost cea contra turcilor, în anul 1475, la Racovița, Bârlad și la Dunăre, unde Ștefan a nimicit oastea de 120.000 a lui Soliman Pașa, pentru care victorie însuși Papa Romei a dispus *Te deum-uri* sărbătorești în toate bisericile și să se facă rugăciuni pentru Ștefan ca pentru bastionul creștinătății contra dușmanilor sfintei cruci.

În același an, 1475, a câștigat Ștefan biruința asupra numitului principe valah, Radul, la Râmnicul Sărat și asupra cazacilor, la Grumăzești, apoi în anul 1476 asupra turcilor la Dunăre, unde Ștefan a luat ca pradă și cortul sultanului Mehmed al II-lea.

În anul 1476, contra numitului principe Radul, pe care-l alungă, așezând în locul său ca principe al Valahiei pe Vlad Țepeș, în 1484 contra sultanului Baiazid și contra tătarilor din Crîm, aceștia din urmă sub Mengli Gîhirai, în 1485 încă odată contra regelui unguresc Matei Corvin și, în fine, în 1490 și 1491 victoriile asupra polonilor.

Așa a readus Ștefan, din apropiere neîntrerupte războaie și lupte, steagul moldovenesc "Zimbrul", de 40 ori victorios acasă.

Deoarece vremurile furtunoase ale veacului său nu i-au dat răgaz acestui principe, de aceea, acesta n-a putut să realizeze pentru îmbunătățiri în interiorul țării, precum și pentru cultura poporului său așa de mult, pe cât intenționa. Pentru a înblânzi însă moravurile războinicului popor, sălbăticit prin neconținute vărsări de sânge, s-a străduit să întărească simțul religios și cucernicia acestuia. Pentru atingerea acestui scop cucernic, el însuși pune pe seama lui Dumnezeu această ocupație războinică a poporului și nu atribuia multele victorii obținute nici curajului și talentului său de strateg, nici vitejiei neclintite a luptătorilor săi, ci numai ajutorului dumnezeiesc, concepție care milostiv a arătat-o prin ctitorii și clădirea de case diviene, frumoase, în parte pompoase. Dovadă sunt multele biserici și mănăstiri, pe care Ștefan, ca prinos de recunoștință și, de bună seamă, ca ispășire pentru vărsarea de sânge - deși cerută de starea de lucruri - a poruncit să se clădească după fiecare biruință câștigată, al căror număr ar fi astfel de 40, ca și victoriile obținute.

Așadar, Ștefan cel Mare a pus să se clădească, după a patra victorie, în anul 1466, mănăstirea Putna, pe care o destină ca locul viitor de odihnă a rămășițelor sale pământești și care a fost sfințită în modul cel mai solemn în anul 1468, de mitropolitul de pe atunci al Sucevei, Teoctist, - al cărui mormânt se află tot la Putna - în asistența mai multor episcopi și a 65 de preoți și diaconi.

După biruința câștigată în anul 1474 asupra principelui valah Radul, el porunci să se clădească la Vaslui biserica Sf. Ioan Botezătorul și după strălucita victorie asupra turcilor și cazacilor în anul 1475 biserica Sf. Nicolae din Iași și biserica Sf. Dimitrie din Suceava. Apoi a zidit el, în amintirea ajutorului lui Dumnezeu la biruința contra principelui Vlad Țepeș, biserica Sf. Procopie din Bădeuți (lângă Rădăuți) și așa mai departe.

Ridicând monumente vrednice de convingerile sale pioase, acest exemplu a avut și consecința urmărită, că s-a aplicat cu zel și de către urmașii săi.

Poporului său, încă i-a dat pilda altruismului și jertfelniciei prin faptul că a întrebuințat cele mai multe dintre comorile sale pentru scopuri religioase și pioase. Multe moșii și localități cu care a dotat acest principe mănăstirea Putna și care în prezent răspândesc, sub administrarea grijiilor a guvernului k.k. austriac binecuvântare peste toată țara, ca părți ale Fondului Religionar greco-neunit bucovinean, pentru mărețele scopuri ale școlii, ale bisericii și ale omenirii, precum și pentru adevăratul bine al clerului greco-oriental. Apoi multe privilegii, care le-a acordat numitului principe mănăstirii acesteia, dovedesc cu prisosință caritatea sa.

Însuși, cucernic și religios, a cultivat aceste virtuți și în casa sa. Despre aceasta mărturisesc artistic brodatele, scumpele veșminte bisericești ornate, care sunt lucrate de mâna soțiilor acestui principe și ale doamnelor nobile și păstrate în mănăstirea Putna și în alte locuri. Aceste virtuți ale lui Ștefan, relevate aici pe scurt, au fost acelea care i-au adus numele de "cel Mare" și au câștigat inimile poporului său.

După o domnie glorioasă de 47 ani, două luni și trei săptămâni, Ștefan cel Mare a murit la 2 iulie 1504, la Suceava - după alții - la Hotin, în Moldova.

Un doliu general și plângerile boierilor și ale poporului răsună în ceasul morții acestui nobil principe, ale cărui rămășițe pământești au fost aduse cu mare pompă și astrucate - potrivit cu știrile concordante ale cronicilor și cu monumentele funerare care se află în mănăstirea Putna - în naos-pomelnicul bisericii mănăstirești. Și pentru mântuirea sa, în calitate de ctitor al acestei mănăstiri, și pentru familia sa, se slujesc până în ziua de astăzi rugăciuni și pomeniri, pe când despre alcătuirea și conținutul acestui mormânt nu sunt de găsit nici în mănăstirea Putna, nici altundeva, oarecari cunoștințe sigure. De aceea, pentru încredințare, este de aflat de către prezenta comisiune, starea reală - prin deschiderea criptei.

Pentru contextul istoric și pentru faptul că mormintele principilor Bogdan și Ștefan s-au aflat în pronaosul bisericii, se mai adaugă aici, că, după decedarea lui Ștefan cel Mare, a preluat domnia fiul său, numitul principe Bogdan al IV-lea, care însă deși a pășit pe urmele slăvitului său tată, în urma situației politice de atunci a Europei, n-a mai putut opune mai departe rezistență puterii de presiune turcești și s-a văzut silit să urmeze ultimei voințe a lui Ștefan cel Mare, și să supună de bunăvoie țara către Poartă, în schimbul unui dar anual.

Bogdan a murit în anul 1517, după ce a domnit 12 ani și 4 luni și a fost înmormântat în pronaosul mănăstirii Putna.

După dânsul s-a urcat pe tronul princiar fiul său Ștefan, cu numele de "cel Crud", care a fost otrăvit de către soția sa în anul 1527 și se află, de asemenea, înmormântat în pronaosul amintit.

Pentru a afla acum locul de înmormântare mai des amintit al lui Ștefan cel Mare care - conchizând după monumentele bisericii - s-ar afla în naos sau pomelnic, s-au scos, analog ca în pronaos, mai întâi câteva pietre de pavaj, de 22

țoli, în pătrat, groase de patru țoli, precum și piatra amvon sau analoghion, aflată în mijlocul naosului-pomelnic, de trei țoli în diametru, de patru țoli de grosă, lucrată curat, șlefuită, albă, de granulație fină, cu vine gri și s-a efectuat scoaterea umpluturii de nisip care se afla dedesubt.

La 18 țoli sub pavajul de lespezi de piatră, zăceau în mijlocul naosului trei bucăți de plăci de piatră, în pătrat, de 22 țoli, regulat lucrate și așezate pe tencuială, care lăsau să se conchidă la o deschizătură aflată dedesubt.

Deoarece însă după ridicarea acestor plăci, în adâncime se afla numai o umplutură asemănătoare, atunci s-a scos iarăși pavajul pe ambele părți și s-a continuat săpătura. În fine, s-a zărit, la dreapta de amintita piatră de încheiere sau piatră de analoghion a naosului, la o adâncime de trei șuhuri, o lespede groasă de șase țoli, mare și regulată, care imediat descoperită pe toate părțile se prezintă ca lucrată dintr-o singură bucată de piatră calcaroasă, de șase șuhuri lungă și de o lățime de trei șuhuri, al cărei colț nord-estic a fost evident, rupt cu violență și apoi iarăși piatra a fost rezemată la loc.

Piatra descoperită forma, evident, capacul unui mormânt lucrat în piatră, ieșind cu trei țoli în afară pe toate laturile mormântului, care, în comparație cu mormintele principale mai simple din pronaos era lucrat cu mult mai arătos și cu mult mai mare grijă, fapt din care s-a tras concluzia că acest loc de îngropare trebuie să cuprindă un cadavru proeminent față de anterioarele rămășițe princiare și că acesta, după indicația monumentului funerar de alături, din dreapta - și după inscripție - nu poate să fie altul decât cel căutat, al principelui Ștefan cel Mare.

Totuși, însă, pentru a ajunge la convingerea dacă numărul monumentelor existente în naos corespunde cu cel al monumentelor funerare aflate aici și pentru a avea în același timp toate mormintele în fața ochilor, s-a continuat descoperirea acestor morminte.

Fără a scoate deci greaua piatră de acoperire din piatră calcaroasă, s-a săpat între aceasta și monumentul funerar situat pe mâna dreaptă de aceasta, în zidul bisericii, unde încă nu s-a aflat alt mormânt, ci numai o umplutură și substructura de temelie a numitului monument funerar.

Imediat s-a continuat deci săpătura pe partea stângă de la amintita piatră de acoperire, cu care ocazie - în depărtare de tre șuhuri de la mijlocul naosului - s-a dat de terminarea unei bolti care forma, după viguroasa îndepărtare a molozului, un mormânt zidit și complet închis, lat de 3,6 țoli și lung de 4,1/2, întinzându-se către nava principală a bisericii, asemenea celor aflate în pronaos.

După lățimea neobișnuită și scurtimea mormântului, trebuie să fie considerat acesta drept un mormânt de copil.

Lipit de peretele vestic al acestuia, se reazimă mai departe cu peretele estic un mormânt, de 6,1/2 șuhuri lung, 30 țoli de lat, zidit și boltit (ca și cele din pronaos), cuprinzând restul adâncimii a prezent tratatului compartiment bisericesc naos-pomelnic, până la peretele despărțitor către pronaos.

În fine, se descoperă nemijlocit de la monumentul funerar situat la peretele nordic al bisericii, încă un mormânt zidit ca și celelalte, șapte șuhuri de lung și 30 țoli de lat, care, avea aproape de peretele estic o mică deschidere, acoperită cu o piatră neregulată.

După ce amintitele morminte au fost imediat liberate și curățite de umplutura care zăcea deasupra, se arată dintr-o privire că acestea corespund deplin, nu numai după număr, ci și după poziție, cu numitele monumente funerare și pietre memoriale ale naosului, și, deoarece toate mormintele pronaosului, precum și cele ale naosului s-au aflat confirmând operele de istorie moldovene, cronica mănăstirească de la Putna și monumentele funerare ridicate în biserică, cu inscripții clare, n-a rămas nici o îndoială întemeiată că mormântul aflat aici mai întâi, clar indicat prin monumentul funerar alăturat și proeminent față de celelalte prin prestanță, nu poate fi altul decât cel căutat, al lui Ștefan cel Mare.

În sunetul deplin al clopotelor mănăstirii, s-a efectuat imediat ridicarea, cerând o încordare de puteri, a pietrei calcaroase grele care acoperea acest mormânt.

În prezența comisiunii adunate, soborul mănăstiresc ținu necurmat prezent cu lumânări în mână, deasupra mormântului deschis, într-un mod sărbătoresc, pomenirea bisericească a morților - panahida - după al cărei sfârșit s-a trecut la cercetarea comisională a conținutului supraomenesc al mormântului.

Constatare:

Cadavrul, complet prăbușit în sine, acoperit de veștmintele funerare putrezite, odihnea, cum era cazul în două din mormintele descoperite anterior, pe 13 vergele oable de fier, care zac pe pereți de cărămidă, zidită pe ambele părți laterale ale mormântului.

Din trunchiul corpului nu-i nimic vizibil și pe zidurile de cărămidă groasă de 12 țoli, exact în dreptul capului, zace încă destul de bine păstrată partea superioară a tigvei unui corp omenesc, fără nici o urmă a unei îmbrăcăminți de odinioară, complet descoperită.

După afirmațiile comisarului sanitar, se căută această rămășiță de la cap; care este îndepărtat de celelalte rămășițe ale corpului cadavrului printr-un spațiu de moloz de cinci țoli; din osul frontal și din ambele oase parietale ale tigvei, mâncate de putreziciune, se compunea tigva. Osul frontal este între aceste rămășițe de oase, până la pereții săi putreziți, cel mai bine păstrat; din pereții laterali îmbinați cu acesta prin cusătura lor, lipsesc unghiurile putrezite din spate, de sus și de jos.

Dacă ar aparține această parte a tigvei la celelalte rămășițe corporale, apoi poziția în care a fost aflată aceasta, este în orice caz bătătoare la ochi. Ea zace adică pe partea sa rotunjită de putreziciune, cu convexitatea în sus, în așa fel că continuările găurilor ochilor, ale osului frontal, sunt îndreptate către vestul bisericii și zac întoarse de la restul corpului; în această situație n-a putut ajunge niciodată

prin procesul natural de putrezire.

Această circumstanță care trebuie să bată la ochi față de felul în genere obișnuit de înmormântare, apoi poziția izolată a acestei tigve care este despărțită printr-un interspațiu de cinci țoli de celelalte rămășițe, în fine, lipsa totală de rămășițe ale unei îmbrăcămînți pentru gât și pentru cap permit să se conchidă cu siguranță că, capul acestui cadavru a fost mutat de mult timp din poziția sa naturală.

Din cuprinsul rămășițelor căzute plat peste corpul complet putrezit, din putrezita - dar încă evident dintr-o grea îmbrăcăminte roșie - se poate conchide la un corp mic al cadavrului și, prin aceasta mai departe, la identitatea rămășițelor pământești ale lui Ștefan cel Mare, care după documentele istorice și ale tradiției orale, a fost în viață de o statură mică dar puternică. Mai departe, forma dedusă a hainei superioare a cadavrului, precum și stofa bogată, grea, a acestuia și crucea împletită cu aur, descoperită pe locul pieptului - fără ca să aibă loc o cercetare mai amănunțită - în comparație cu rămășițele aflate și cercetate mai îndeaproape ale principelui Bogdan și ale fiului acestuia, principele Ștefan, nepotul lui Ștefan cel Mare - întăresc că haina superioară aflată în mormântul ridicat într-un mod deosebit, de preferat, pe piatră șlefuită, este o mantie princiară. Cu această descriere, comisiunea consideră că tema ei privitoare la mormântul acesta este rezolvată și dispune, fără a desfășura rămășițele cadavrului și veșmintelor - de altfel descompuse - și fără a le mișca din poziția în care au fost aflate, până la altă dispoziție înaltă, să acopere din nou mormântul cu placa de piatră amintită. Cu aceasta a fost încheiat protocolul pentru ziua aceasta. D.u.s. Iscăliți: Schönbach, K. K. Stattheltereii concipist, Blazewicz, Konsist. Assesor, Szymonowicz, K.K. Bezirksartz, Röll Directions Inginer.

Continuat la 29 noiembrie 1856

După ce s-a găsit mormântul deosebit de căutat al lui Ștefan cel Mare, și după ce s-a aflat despre conținutul prețios al celorlalte trei morminte necercetate încă, care neîndoielnic corespund cu celelalte monumente funerare ale pomelnicului, se poate trage acum o concluzie sigură, iar comisiunea, consecventă cu părerea de ieri din acest caz, consideră neindicată descoperirea totală a amintitelor trei morminte, deoarece deschiderea lor ar fi de dorit probabil la un timp de mai târziu și în vederea participării unui public mai mare la această chestiune.

Se cercetară deci amintitele trei morminte și se constatară, deocamdată, următoarele:

La morminte se aflau - ca și la cele anterioare, mult amintitele deschizături ale bolții, care însă aveau în diametru abia trei țoli și au fost astfel lărgite, că se putea face o convingere necesară despre conținutul mormântului. Mormintele înșile sunt - ca și cele din pronaos - zidite, iar cu ajutorul lumânărilor ținute prin amintitele deschizături s-a dedus că toate cadavrele aflate înlăuntru zac în sicrie de lemn, complet putrezite și prăbușite.

Hainele mortuare căzute în putrefacție peste corpurile putrezite erau acoperite cu un mucegai alb, sicriile stăteau fără șine de fier nemijlocit pe pământ și deoarece sicriile sunt căzute către mijloc iar tencuiala care s-a desprins din partea superioară a bolții a acoperit majoritatea cadavrelor, atunci nu se mai poate conchide pe mai departe asupra formei și a celorlalte calități ale veștmintelor sau cu privire la veștmintele puse în mormânt.

Mirosul rău de mucegai și cadavru ieșit din aceste morminte era relativ mult mai puternic decât cel din mormintele anterior deschise și așa de intensiv că lumânările ținute în deschizăturile lărgite se stinseră. Cauza cea mai apropiată pentru aceasta ar trebui să fie deschizăturile mult mai mici aflate aici.

Privitor la mai sus amintitul al treilea mormânt, scurt, dar în raport cu altele mult mai lat, s-au zărit cu ocazia privirii înăuntru, numai resturile unui sicriu prăbușit și veștminte de cadavru. După poziție și după evident mai largul cuprins al fostului sicriu și a a celorlalte resturi de cadavru, trecute în putrefacție, se poate conchide - cu privire la istorie, la cronică mănăstirii și a inscripției de pe piatra de mormânt aflată la nord de naosul bisericii -, că în acest mormânt, aflat la picioarele celei de a doua soții a lui Ștefan cel Mare, sunt înmormântați copiii numitului principe, anume Bogdan și Petru, răposați în anii primi ai vieții.

Cu aceasta comisiunea a considerat lucrarea oficială de acum terminată și au fost lăsate nedeschise și mormintele aflate în pridvor, ale foștilor mitropoliți Iacov și Teoctist din Suceava. Pentru cuviincioasa reîngropare a pământului scos pentru necesara constatare a identității cadavrelor din cele patru morminte ale pronaosului, s-a dispus însă, confecționarea de sicrie corespunzătoare, s-au făcut pregătiri pentru reînhumare și astfel s-au sistat lucrările pentru alte dezgropări.

D.u.s. Iscăliți: Schönbach K.K. Statthalterei concipist, Blazewicz, Konsist. Assesor, dr. Szymonowicz K.K. Bezirksarzt, Röhl, Directions Inginer.

Continuat la 1 și 2 decembrie 1856.

În baza prezentelor lucrări oficiale, comisia găsi de bine a supune consfătuirii comune următoarele puncte de întrebare și a le răspunde în următoarele:

1. Dacă cele patru morminte deschise și cercetate din pronaos, într-adevăr sunt acelea care sunt numite pe monumentele funerare ridicate și pe pietrele funerare, și cui poate să fi aparținut, în mod doveditor, cadavru aflat îmbrăcat din al cincilea mormânt?

Răspuns:

Operele istorice moldovenești concordante, cronicile și monumentele funerare, ridicate în naosul bisericii, adevăresc acestea: mormintele deschise zac în același rând, după cum arată pietrele funerare, adică de la dreapta la stânga sau de la sudul la nordul bisericii - mormintele principelui Bogdan, a principesei Maria, al principesei Maria și a principelui Ștefan cel Crud. Veștmintele și podoabele aflate vorbesc, de asemenea, în favoarea cadavrelor princiare și anume: mormintele de

la mijloc cuprind, lămurit de cunoscut, rămășițe de veșminte feminine, foarte pompoase și inele, pe când rămășițele celor de pe ambele laturi cuprind veșminte bogate princiare și, mai ales mormântul principelui Bogdan, inelul cu stema Moldovei: zimbrul(!).

Ce-i drept, se găsesc pe bogatele rămășițe de veșminte ale lui Ștefan cel Crud, dim mormântul al patrulea, unele asemănări cu cele duhovnicești, anume cu un veștmânt călugăresc, dar aceasta nu se poate susține cu hotărâre, de vreme ce sunt de față numai puține resturi de îmbrăcăminte.

Dar, dacă și ar fi deplin constatat, că au fost de fapt îmbrăcăminte duhovnicească, aceasta nu ar împiedica cu nimic identitatea mormântului, deoarece în istoria Moldovei se întâmplă cazuri că unii principii înainte de moarte au intrat în starea călugărească, aceasta adesea cu scurt timp înainte de moarte și chiar pe patul de moarte, și este posibil ca Ștefan, cu numele cel Crud, pe care - după istorie - l-a otrăvit soția sa, scurt timp înainte de moarte să fi depus votul călugăresc, ca ispășire pentru viața sa. Atunci sunt explicabile crucile de schivnic de pe resturile de veșminte princiare, apoi este și explicat de ce între rămășițele mormântului său nu s-au aflat inele, deoarece purtatul acestora nu-i permis călugărilor.

Este deci, din plin constatat că în naosul bisericii mănăstirești Putna se află și se aflau mormintele membrilor familiei lui Ștefan cel Mare, ale căror inscripții de pe monumentele funerare ale pronaosului, într-o traducere verbală a inscripției sârbești, sună după cum urmează:

(Se dau traduceri exacte în limba germană a textului inscripțiilor de pe mormintele: I. Al lui Bogdan, mort în anul 7025/1517, aprilie 20, la miezul nopții. II. Al Mariei, numită Cneaghina, fiica lui Ștefan cel Mare, moartă în anul 7026/1518 în luna mai (în loc de martie 18), cum se află la Kozak, *Inschriften*, p. 90.). III. Al lui Ștefan al VII-lea, numit cel Crud, cu data de 7035/1527, ziua 12 ianuarie (luna și ziua care nu s-a putut citi la Kozak, *op. cit.*, p. 98.). IV. Al Mariei, soția lui Petru Rareș, cu data morții 7037/1520, iunie 20 (recalcularea datei 7037 în 1520 greșeală de condei, probabil în loc de 1529).

Cu privire la mormântul al cincilea, despre care nu există în biserică nici o piatră de pomenire, apoi trebuie să se conchidă din faptul că în biserică sunt înmormântați numai membri ai familiei de citori, a lui Ștefan cel Mare și că stofele bogate de îmbrăcăminte, descoperite pe cadavru, asemănătoare celorlalte veșminte princiare, confirmă că acesta este un mormânt al unui descendent al pomenitei familii princiare - și anume al fiului lui Ștefan cel Mare, Alexandru, despre care cronică (Ietopisețul) aflată în mănăstire amintește că-i înmormântat aici.

Locul respectiv glăsuiește: "A doua soție Maria și Voichița este fiica principelui Valahiei Radu, cu care s-a cununat Ștefan cel Mare în anul 1475 și cu care a trăit 29 de ani, în care timp ea a născut doi fii: Alexandru și Bogdan și o fiică Maria".

Anul morții și al înmormântării acestui principe Alexandru nu este de aflat în

cronica numită, dar trebuie că acesta să fi murit încă înainte de urcarea la tron a lui Bogdan, de vreme ce Bogdan, ca al doilea născut, a preluat domnia și despre care Alexandru nu se amintește nimic.

Este de presupus că acest principe a murit într-un timp când împrejurările sau starea de beligeranță nu au permis să i se ridice un monument funerar.

Întrebarea 2. Este mormântul deschis din naosul bisericii acel al principelui Ștefan cel Mare, pot fi considerate ca ale sale rămășițele găsite în acest mormânt și cum este de a se explica apariția băătoare la ochi, că la aceste morminte lipsesc nu numai toate insignele princiare, ci și orice acoperământ de cap, care doar au fost aflate în patru morminte mai înainte deschise, iar în special în mormântul principelui Bogdan, evidente rămășițe ale coroanei?

Răspuns ad 2.

Istoria Moldovei, tradițiile orale, legendele din gura poporului, monumentul ridicat în naosul bisericii mănăstirești și mormântul însuși găsit alături, excelând prin prestanță față de toate celelalte, dau netăgăduita dovadă că Ștefan cel Mare a fost înmormântat aici. Inscripția gravată pe numitul monument funerar, glăsuiește în traducere din limba sârbă:

"Drept credinciosul Domn Ioan Ștefan Voievod și din mila lui Dumnezeu gospodar al Țării Moldovenești, fiul lui Bogdan Voievod și ctitor al acestei mănăstiri care hodinește aici, a trecut la cele veșnice în anul 7000... luna...".

Din spațiul rămas liber pentru data anilor și al lunii morții lui Ștefan cel Mare, rezultă că această lespede funerară a fost lucrată încă pe timpul când era în viață, și că, odată cu ocazia înmormântării cadavrului, nu se mai afla același meșter sau un alt meșter egal de iscusit pentru a completa gravarea sau că stăteau în cale alte piedici. Ziua, luna și anul morții acestui principe sunt însă constatate prin istorie și cronici și anul de mai sus 7000... pentru indicarea miilor, este de întregit în 7012/1504 după Hristos, luna iulie, 2.

Și resturile aflate în mormânt: bogatele veștminte din "Reichszeug", crucea împletită în aur, nu lasă nici o îndoială că în acest mormânt odihnesc într-adevăr rămășițele cadavrului princiar.

Despre împrejurarea, în fine, că tigva aflată era complet neacoperită și că nu s-a descoperit nici o insignă princiară, dau deslușire documentele aflate la mănăstirea Putna și anume raportul amintit la începutul acestui protocol, al egumenului mănăstirii Putna, scrisoarea anexată a numitului mitropolit al Sucevei Iacov către egumenul Putnei din 2 martie 7265/1757, care a fost tradusă de comisarul și translatorul jurat, din românește, pentru întrebuițarea comisiei și se anexează sub 5/5 - și al cărui original stă în fața comisiei, scrisoarea aceasta dând o deslușire destul de înfricoșătoare.

Pasagiul acelei scrisori care se referă la această chestiune sună textual: "Pentru domnia lui ispravnicul de Suceavă, că au venit la mănăstire și au dezgropat mortul acela, unde au fost prepusul și n-au găsit alta nemic, afară de acele ce ce

arată molitva sa Dionisie în răvașul său: bine au făcut de au venit și n-avem nici o părere de rău, de vreme ce au ieșit mănăstirea de prepusul ce era; și molitvei sale Dionisie răspuns pe carte nu i-am făcut, îi vei spune molitva ta din gură, că am înțeles toate câte ni-au scris și toate pietricelile acele ce s-au aflat și inelele și "șărjile" și boldurile și altele ce s-au aflat, toate să le pecetluiești la un loc. Și să pui pe Rafail argintarul, ca să ia măsură de pe coroana, ce este la Maica Preacista cea făcătoare de minuni și de pe coroana Mântuitorului Hristos, ce este tot întru aceeași icoană, pe o hârtie, cât îi coroana de mare și fără floare, numai mărimea lor; și atât pietrele acele și inelele, cât și măsurile coroanelor, cu om de credință să mi le trimiteți".

Însă să căutați împreună cu părinții sobornici, că este o pungă cu mărăgăritare, pecetluită cu pecetea noastră, și să o deschideți și să alegeți dintrânsa 500 fire de mărăgăritare, care să fie tot de un fel și de o potrivă și mai sunt, - nu știu două sau trei sute - fire mărăgăritare ca nohotul, ce au căzut de pe aer și să ni trimiteți mărăgăritarele totodată, atât cele 500 fire cât și cele ca nohotul, dimpună cu lucrurile ce s-au aflat pe mort..." (Textul original, cu data însă de 7266/1758, la D. Dan, *Mănăstirea și comuna Putna*, București, 1905, p. 46.).

Cu întristare trebuie comisiunea să recunoască faptul că mortul despre care este vorba în această scrisoare este Ștefan cel Mare și că de mormântul său s-a atins o mână criminală și că, spre orice scop bun s-ar fi întrebuințat cele luate din mormântul său, fapta a fost nepermisă, ilegală, față de evlaviosul ctitor și cel mai mare binefăcător al mănăstirii, faptă penală și rușinoasă.

Prădarea acestui mormânt este dovedită de poziția contrară oricărei stări normale - îndreptată către ușă, a părții superioare aflate a capului, care a fost găsită zăcând goală, fără nici o îmbrăcămintă, pe când în toate celelalte cinci morminte deschise s-au aflat acoperăminte de cap, părți de coroană și cealaltă îmbrăcămintă; cealaltă îmbrăcămintă, aparent bogată, care s-a găsit în mormântul lui Ștefan cel Mare, lasă de asemenea să se conchidă la existența unui corespunzător acoperământ a capului, fără de care nici unul din cadavrele cercetate n-au fost înmormântate.

Că, în fine, mortul arătat din scrisoarea fatală de mai sus, care este ținută într-un mod așa de bător la ochi, misterios, - nu este altul decât Ștefan cel Mare, rezultă deplin, indubitabil, din însemnarea care se află pe partea exterioară a acestei scrisori, însemnarea făcută de egumenu! de pe atunci al Putnei și care sună așa: "această scrisoare este de la Prea Sfințitul Mitropolit Iacov, în care scrie despre trimiterea lucrurilor, aflate în mormântul din pomelnic" (adică naos, prima despărțitură unde se află mormântul lui Ștefan cel Mare), "ca să facă din ele două coroane pentru icoana făcătoare de minuni".

În pomelnicul bisericii însă se găsesc, afară de cripta lui Ștefan, numai însă mormintele celor două soții ale sale și a doi copii decedați în primii ani de viață, morminte în care, evident, nu se puteau afla șarje.

Rămâne aici observarea rezultată din cronică mănăstirii Putna, că numitul

mitropolit Iacov a renovat mănăstirea Putna care, îndată după mijlocul secolului anterior, a fost dărâmată de un cutremur de pământ, a ridicat din nou zidul înconjurător, a clădit o capelă de iarnă, iar mănăstirea însăși a înzestrat-o cu un nou iconostas și alte obiecte bisericești. În 1760 a luat Mitropolitul Iacov, după renunțarea la scaunul mitropolitan, rasa unui călugăr de rând, a trăit aici 18 ani, a depus la urmă votul călugăresc cel mai strict, îmbrăcând schima, murind în completă sărăcie, în 1778.

După numita constatare a locurilor de înmormântare ale pronaosului și a mormântului lui Ștefan cel Mare din naos-pomelnic a bisericii mănăstirii Putna, nu este nici un dubiu că mormintele -deși nedescoperite deocamdată de către comisiune - după număr și rând și înfățișare exterioară, corespund deplin cu celelalte monumente funerare ale naosului (pomelnic).

Inscripțiile glăsuiesc: (se dau, traduse în limba germană, inscripțiile de la: mormântul II, al soției a doua a lui Ștefan cel Mare, Maria, fiica lui Radul, moartă în 7000/1492 (?!), cu data morții greșit arătată, pe când pe piatră lipsește anul și luna; a mormântului al III-lea al Mariei, prima soție a lui Ștefan, moartă în 6985/1477 decembrie 19, apoi inscripția mormântului al IV-lea, a principilor Bogdan și Petru, din 6987/1479, iulie 26, respectiv 6988/1480 octombrie 1. (La Kozak, *op. cit.*, p. 83 și la D. Dan, *op. cit.*, p. 39 corect luna noiembrie 21).

Întrebarea 3.

Prin care semne caracteristice se deosebesc mormintele descoperite, atât după forma externă, cât și prin construcția și inscripțiile obișnuite în Moldova și la credincioșii greco-orientali, și cum se poate explica faptul că rămășițele de cadavru din mormintele lui Ștefan cel Mare și Alexandru s-au aflat fără sicrie, celelalte morminte însă cu sicrie?

Răspuns la întrebarea a 3-a

Mormintele aflate - cu excepția mormântului, cu mult mai îngrijit al lui Ștefan cel Mare - nu se deosebesc de cele prezente zidite și prevăzute cu bolți. Totuși, comisiunii nu-i este cunoscut că în morminte, după cum aceasta a fost cazul la trei din cele aflate, ar fi așezate gratii pentru punerea deasupra a cadavrelor sau a sicriului, de asemenea, nu se poate exprima cu siguranță de ce Ștefan cel Mare și principele Alexandru au fost deja înmormântați fără sicrie, celelalte cadavre însă cu sicrie. Cei drept, a fost și este încă astăzi obiceiul la popoarele orientale de a înmormânta morții lor înveliți numai în pânză, mătase sau altfel de veșminte; pe de altă parte se pare că în Moldova, în secolul al XV-lea și al XVI-lea nu era în uzul general de a astruca principii fără sicriu, când și principii Bogdan și Ștefan cel Mare au fost găsiți în astfel de sicrie, deși acum de lemn.

Sicriile de metal erau totuși, ca și înbălsămarea celor avuți, în biserica greco-orientală lucruri mai puțin obișnuite deoarece se dorea putrezirea grabnică a

cadavrelor și se făceau rugăciuni pentru aceasta în biserici.

Se ia însă în cumpănă că păturirea și poziția resturilor de îmbrăcăminte, atât în mormântul lui Ștefan cel Mare, cât și în mormântul principelui Alexandru, s-au aflat complet în regulă și rânduială, aceasta însă cu îndepărtarea sicriilor și scoaterea cadavrelor - afară că s-ar fi întâmplat din cauza putrezirii - neapărat ar fi trebuit să fie distruse și, dacă se ia în considerare că zidul gros de 12 țoli de cărămidă aflat în dreptul capului acestor ambe morminte, evident ca suport al capului, care fără această menire și sub presupunerea că sicriile ar fi puse fără rost - atunci trebuie să ne aliem la părerea că trupurile lui Ștefan cel Mare și a principelui Alexandru au fost astrucate fără sicrie, numai învelite în veștminte bogate princiere.

Întrebarea nr. 4.

Ce importanță au, judecat din punct de vedere bisericesc sau istoric, deschiderile descoperite în boltă la toate mormintele?

Răspuns ad 4.

Deschiderea aplicată la fiecare mormânt - ori la cap, ori la picioare - și molozul pătruns parțial prin aceasta, dovedesc că aceste cadavre au fost deja cercetate.

Mobilul pentru aceasta trebuie să fi fost că au voit să se încredințeze despre putrezirea survenită, care era considerată ca un semn al intrării sufletului împăcat în fața scaunului de judecată, sau - ce este mai verosimil - pentru a citi peste mormintele parțial deschise "execviile", rugăciunile de înmormântare, care încă astăzi sunt în uz în Moldova din 3 în 3 ani.

Întrebarea nr.5.

În mormântul nr. 3 al principelui Bogdan s-au aflat, ce-i drept, părți ale coroanei, dar nici o rămășiță a capului. În mormântul lui Ștefan cel Mare, din contra, oase de tighă goale ale capului superior, cu toate că Ștefan a fost înmormântat mai mulți ani înaintea lui Bogdan. Cum se poate explica această constatare din punct de vedere medical și este în aceasta un motiv de a se îndoii de identitatea părții de tighă a lui Ștefan cel Mare aflată în mormânt?

Răspuns ad.5.

Că partea superioară a tighii din mormântul lui Ștefan cel Mare s-a păstrat mai bine decât rămășițele de corp ale lui Bogdan, are cauza sa în mormântul lucrat din pietre fin granulate de calcar și în mormântul uscat a lui Ștefan, întrucât, din cauza umidității mai mici, rămășițele de cadavru trebuie să se păstreze mai bine și mai îndelung. Afară de aceasta, Ștefan era înmormântat fără sicriu, din contra, Bogdan într-un sicriu de lemn mai ușor expus la putrezire. În fine, zăceau oasele

tigvei în mormântul lui Ștefan pe zidul de cărămizi mai puțin accesibile la umezeală, din care cauză s-au putut menține în stadiul aflat, într-un decurs mai lung de timp, deci contra identității ei nu se poate ridica din această pricină nici un dubiu.

Întrebarea nr.6.

Sunt mormintele aflate, părțile de veșminte găsite în ele și obiectele de podoabă, din punct de vedere istoric și tehnic, de interes și de importanță pentru prezent?

Răspuns ad.6.

Mormintele înșile sunt simple, mai arătos este cel al lui Ștefan cel Mare. Din cauza interesului lor istoric, însă, se anexează din partea comisariatului tehnic, desenul și tot așa se schițează obiectele mai importante aflate în mormânt, anexate aici - o executare mai amănunțită a acestora, precum și desenul bisericii mănăstirești din Putna, foarte interesantă din punct de vedere arhitectonic, și al monumentelor funerare amintite, aflătoare în ea - se va înainta de către numitul comisar în curând secțiunii înaltului c.c. Minister al Comerțului(!) pentru păstrarea de monumente arhitectonice.

După aceasta, comisiunea s-a înțeles spre dispunerea provizorie a următoarelor:

Rămășițele din mormânt scoase din pronaos, devenite pământ, să fie păstrate separat în sicrie și puse în fostele morminte; obiectele aflate vrednice de păstrare, însă, până la o hotărâre mai înaltă, să fie puse în vase corespunzătoare, cu indicarea persoanelor cărora le-au aparținut în viață, puse sub sigiliul comisiei, păstrate într-un dulap bisericesc, tot așa sigilat și pus sub cheie.

Tot așa, să fie sigilate ușile de intrare ale bisericii din pridvor și pronaos, cheile bisericii trebuind să fie însă predate egumenului. Se observă că sigilarea este necesară deoarece fără aceasta egumenul nu s-ar putea apăra în fața cererii publicului - care a arătat un cald interes pentru lucrarea oficial executată - de a vedea obiectele memoriale aflate, că dimpotrivă, lăsarea cheilor bisericii, pentru cazul unui pericol de incendiu, este necesară, în care caz, egumenul este împuternicit, ca pentru salvarea obiectelor bisericești, să deschidă biserica.

Propunere finală:

Considerând înalta venerațiune pe care o dă populațiunea moldo-română a Austriei, în Bucovina, Transilvania, și în Banatul Unguresc, apoi, peste granițele monarhiei Austro-ungariei, în Moldova învecinată și în Valahia-"Manilor" (sufletele strămoșilor) fostului lor mai mare principe național și binefăcător al țării și ilustrei sale familii - considerând și amintirea binecuvântată cu care acest erou a înviorat știința românilor și gura poporului, în cîntece și legende - a cărui amintire îi este rezervată și în pagina istoriei creștinătății un loc onorabil, demn, și al cărui gând

pios a creat cu precădere pentru Bucovina de astăzi, binecuvântările Fondului Religionar, nu poate o părintească recunoaștere a sentimentelor din partea unui popor, care în fidelitatea sa, de neînfrânt și în supunere către prea înaltul tron al Austriei, încă nu s-a clătinat, nu se poate altfel, decât să strângă inimile câștigate de mult, tot mai tare și mai cordial, între altele și prin includerea amintirilor sale istorice în marea monarhie, nu se poate decât să-l înflăcăreze până la devotament entuziast. Iar în afară, peste hotarele patriei Austriece, așa de departe cât cuprinde limba moldo-românească, să deștepte față de regimul austriac drept, și față de trecutul îndepărtat, o glorie mai mare și, blândeței recunoscute din partea românilor Moldovei și a Valahiei, să le aducă încă și mai mare respect și simpatie, a cărei dobândire s-a intenționat deja, prin prea înalt aprobatul Plan regulativ-duhovnicesc din 29 aprilie 1876 (V. cap. art. 19) și care ar aduce țării Bucovinei - ca punct principal de reminiscență română - deoarece ea adăpostește relicvele sale cele mai scumpe, un nou avânt, strălucire și vază.

Condusă de aceste convingeri, comisia înaintează către înaltul c. c. Guvern al țării următoarele respectuoase propuneri:

După ce s-a constatat prin actul oficial, că în pronaosul bisericii mănăstirești din Putna, se află mormintele princiare numite, și apoi că în naosul acestei biserici, s-au eruat mormintele căutate ale lui Ștefan cel Mare, apoi ale celor două soții ale sale și ale copiilor, ar fi de satisfăcut dorința generală a Bucovinei și a națiunii moldo-române, pentru aceasta nelimitat de recunoscătoare, ca, după înștiințarea preliminară și invitare la aceasta a notabilităților națiunii române și a bisericii greco-orientale a Bucovinei, Transilvaniei și a Banatului Unguresc, apoi a Moldovei și Valahiei - pe cale oficială a autorităților și guvernelor țării respective și a publicării în jurnalele respective - într-un mod care se va propune de cinstitul Consistoriu Episcopesc și a oficierii unor "exeqvii" (parastase) sărbătorești corespunzătoare, de oficiat în luna mai sau iunie a anului viitor, la mănăstirea Putna, ca după terminarea lor, să se deschidă, cu observarea procedurii urmat de comisiune în pronaosul acestei biserici - în prezența invitaților, și celelalte morminte încă nedescoperite, al lui Ștefan cel Mare, ale celor două soții ale sale, a principilor Alexandru, Bogdan și Petru, să se ridice conținutul mormintelor și să se studieze obiectele încă bine conservate, aflate cu această ocazie, din punct de vedere istoric, arheologic sau din alte privințe importante, ca, împreună cu obiectele aflate de comisie în pronaos, să se păstreze spre veșnica amintire a ctitorului princiar al Mănăstirii Putna și a membrilor familiei sale, deosebit de relicvele trecute în putrefacție și anume într-un mod accesibil vizitatorilor mănăstirii, ca să poată fi văzute. În fine, să se compună un Memoriu despre acțiunea oficială actual întreprinsă, precum și despre cursul sărbătoririi amintite, memoriu iscălit de notabilitățile prezente cu această ocazie, și acesta să se păstreze spre consultare pentru vizitatorii marcanți de mai târziu, în arhiva mănăstirii.

Referitor la păstrarea amintitelor obiecte memoriale, comisiunea, spre ținere de amintire demnă a familiei ctitorilor mănăstirii, precum și pentru promovarea

simțului artistic în țară și pentru dobândirea unei recunoștințe juste din partea românilor din străinătate, face - după schița comisarului tehnic, respectuos următoarea propunere:

Ar fi de ridicat, atât în pronaosul cât și în naosul bisericii mănăstirii Putna, în stilul bizantin cel mai corespunzător pentru această mănăstire un monument, nu prea ieșit în afară, dacă nu din marmură albă, apoi cel puțin din piatră frumoasă din Sucevița, cel mai fin granulată, monument ridicat de un sculptor iscusit și care să se așeze pe ambele laturi ale părții sudice a peretelui care desparte naosul de pronaos.

Acestă lucrare ar putea fi executată în așa fel încât să se formeze numai două monumente, dintre care, fiecare încheiat îndeosebi prin coloane delicate și prin arcuri ogivale în mod arhitectonic, să cuprindă despărțituri separate pentru a adăposti relicvele corporale potrivite pentru vizionare și obiectele memoriale de podoabă ale membrilor singulari ai familiei princiare.

Apoi, pe pedestalul plasat pe o treaptă înaltă de aproximativ trei picioare, de pe întreaga lungime a monumentului ar trebui plasate dulăpașe-vitrine, delicate, înzestrate cu rame fine de argint îngropate și, corespunzător cu fiecare despărțitură cu plăci de marmură neagră la suprafața pedestalului, înzestrate cu inscripții aurite corespunzătoare, spre indicarea membrilor singulari ai familiei.

În fiecare din aceste despărțituri ale monumentului, în nișele corespunzătoare de peste pedestale, ar fi de păstrat părți din corpurile putrezite și rămășițe de vestimente ale familiarelor princieri decedați, după obiceiul vechi roman, în urne corespunzătoare lucrate din marmură neagră sau metal.

În fine, despărțitura mijlocie a monumentelor, care sunt destinate pentru relicvele lui Ștefan cel Mare și ale lui Bogdan, în calitate de foști principii domnitori, ar fi de înzestrat în mod deosebit și, luând în considerare faptul că, după cercetarea făcută, lucruri prețioase și șarje au fost sustrate de mâini nepioase din mormântul lui Ștefan cel Mare, ar fi de întrebuițat pentru împodobirea urnei sale din lucrurile prețioase păstrate în dulapuri sigilate de inventar din turnul tezaurului de la mănăstirea Putna, probabil rămășițe scoase din mormântul acesta și cu aceasta s-ar aduce, pentru memoria urmașilor, expiare onoarei jignite a acestui principe.

După aceasta, s-a făcut cunoscut soborului mănăstirii cuprinsul prezentului protocol, iar acesta a declarat că lucrarea oficială s-a petrecut astfel cum s-a scris. Drept care, membrii totdeauna prezenți ai conventului adevăresc cu următoarele iscălituri: Art. Bortnic, igumen, Gymnasu, Dubrovski, ieromonah; Benedict Smigelschi ieroschimonah; Teofan Antonovici, ieroschimonah; Sebastian Georgescu, ieromonah.

După ce s-a așezat pământul săpat din morminte în sicrie nou confecționate și s-a îngropat în fostele morminte, în cântarea serviciului bisericesc pentru morți, din partea conventului mănăstirii obiectele aflate în morminte au fost puse sub sigiliul comisiei în biserică, încuindu-se biserica și predându-se cheile comisiei,

s-a încheiat lucrarea oficială și prezentul protocol cu totul.

Iscăliți: Schönbach, K.K. Statthalterei concipist; Blazewicz Konsistorial assesor; dr. Szymonowicz, K.K Bezirksarzt; Röhl Director Ingenieur.

traducere: **Ion Zugrav ***